Churchill zou Nederland nog minder geapprecieerd hebben dan Engeland destijds. Het was Churchills grootheid dat hij eenzaam zijn gang ging en het was Colijns kleinheid, dat hij niet verder zag dan zijn landgenoten. Had hij dat wel gedaan, dan zou hij evenmin als Churchill regeringsleider hebben kunnen zijn. Er ligt hier een omvattende wisselwerking. Naast de uitstralingen van boven naar beneden zijn er de uitstralingen van beneden naar boven: veel moeilijker te vatten, dikwijls niet te documenteren maar altijd aanwezig. De legalistische zelfgenoegzaamheid, die uit de lange neutraliteitsperiode voortvloeide, de structuur van de samenleving, de mentaliteit van het Nederlandse volk, deze dingen speelden mee achter de politieke beslissingen, die hier vaak zo kritisch en met opgeheven vinger worden verhaald. Zo kan het – overigens terecht – zo gehekelde bezuinigingsbeleid van Colijn, ook niet alleen worden afgeleid uit de economische opvattingen van de ex-bewindhebber van de Koninklijke. Zuinigheid en vooral aversie van staatsingrijpen op sociaal en economisch gebied waren elementen, die diep in het protestants-calvinistische denken verankerd lagen en daarom in brede kring nog alle sympathie moesten vinden.

Terecht gaat De Jong uitvoerig in op de anti-democratische stromingen en dan vooral op de fascistische groepen en de NSB. Hier zijn we dank zij verschillende studies, waaronder het boek van A. A. de Jonge *Crisis en Critiek der Democratie* al enigszins geïnformeerd. Het *Voorspel* brengt op dit gebied dan ook niet zo heel veel nieuws, afgezien van details. De Jongs gefascineerdheid door de gebeurtenissen, het verhaal, de personen, de hele voorgrond laat de vraag naar wezen en oorsprong van het fascisme in het duister. Dit wordt afgeschilderd volgens het bekende patroon, reactie van ontwortelde lieden op de economische crisis; mannetjes met een psychisch defect; een minderheid in een overigens toch wel gezond democratisch volk. Zo zag de Nederlander het voor en tijdens en na de oorlog. Moeten wij het vandaag nog zo zien? Op de sociologische kant valt geen licht en terecht heeft A. A. de Jonge in zijn genoemd boek er al op gewezen, dat de parlementaire democratie in de jaren dertig in heel Europa een crisis doormaakte. Dat zij ten slotte bij ons tegen die crisis bestand bleek, kan uit een hele reeks factoren worden verklaard: de republikeins-burgerlijke traditie, het calvinistische individualisme, het vrijheidsbeginsel, de naar verhouding altijd nog vrij stabiele sociaal-economische structuur, de lange vrede enz. enz., factoren, die in landen zoals Duitsland en Italië ontbraken. Maar de moderne geïndustrialiseerde samenleving en de bureaucratische staat brachten toch spanningen met zich mee en verschuivingen, die het, nu de afstand groter is geworden, steeds moeilijker maken om hier gezonde democraten met psychisch-labiele lieden te confronteren. Dat verdiept ons inzicht niet meer, al stelt het wel ons geweten op zijn gemak.

Het fascisme als verschijnsel en als Europees fenomeen komt nergens aan bod. De opkomst van het nationaal-socialisme in Duitsland daarentegen wordt zeer uitvoerig verhaald. Ook de greep naar de macht, de eerste